

HATALOM, BIZALOM, HISZÉKENYSÉG – LEGITIMITÁS ÉS POLITIKAI HISZTÉRIA BIBÓ ISTVÁN GONDOLATVILÁGÁBAN¹

KOVÁCS GÁBOR²

Bibó István politikai gondolkodásának egyik sarokköve az a republikánus ihletésű hatalomelmélet, amely három pilléren nyugszik. Az első pillér az 20-as, 30-as években oly népszerű elitelmélet, a második genfi mesterétől, Ferrerótól átvett legitimációs teória, míg a harmadik a Bibó legeredetibb teljesítményének tekinthető, a politikai hisztériáról kifejtett koncepció. Mint majd látni fogjuk, így vagy úgy, de mindháromban fontos szerepet játszik a bizalom problematikája.

I. Kezdjük az elsővel, az elitelmélettel, amely szerves része volt a két világháború közötti időszakban megjelenő ún. válságfilozófiáknak: Ezek a *Zeitgeist* által sugallt válsághangulatot artikulálták, s talán legjellemzőbb jegyük a hanyatláselméletek formájában megfogalmazott, jövővel szembeni bizalmatlanság volt. A modernitás itt hanyatlástörténetként jelent meg, amely viszont – tágabb történeti perspektívában – általában egy ciklikus történelemképhez illeszkedett.³ Az egymást váltó történelmi ciklusok közös jellemzőjének, az emberi társadalmak általános strukturális jegyének azt tekintették, hogy ezek minden korszakban vezetőkből és vezetettekől, vagyis elitből és tömegeből állnak, s ennek a két – számban persze nagyon aránytalan – komponensnek az összeműködése révén képesek funkcionáló egységként létezni. Az elitelméletek módszertanilag a marxizmus osztályszemléletével szembeni alternatívként jelentek meg, s a két világháború között nagy népszerűségnek örvendtek.

Az első világháború ugyanis olyan cezúrának bizonyult, amely aláásta a politikai hatalom addigi működésmódjaival szembeni bizalmat, s döntő módon hozzájárult a – leszámítva Nagy Britanniát – legtöbb országban nem is túl nagy múltra visszatekintő parlamentáris demokráciával szembeni

¹ A tanulmány *A magyar filozófiatörténet narratívái (1792–1947)* című, K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült.

² A szerző az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpontja Filozófiai Intézetének tudományos főmunkatársa.

³ A ciklikus elméletek a progresszivisták, lineáris koncepciók tagadásaként születtek. Oswald Spengler és Arnold Toynbee teóriája – a legismertebb darabjai ennek a típusnak – egyaránt elutasítják az értékakkumulációként felfogott haladás gondolatát.

általános bizalmatlanság légkörének kialakításához.⁴ Ez kiváltképpen a vesztes országokban volt igen erős; az iskolapélda Németország, amely a weimari köztársaság periódusában az elitelméletek valóságos melegágya volt.⁵ Nem nehéz észrevenni, hogy itt a valósággal – legalább a látható politikai valósággal szembeni bizalmatlanságról volt szó végső soron. Az elitelméletek szerzői gyakran jutottak arra a következtetésre, hogy a parlament, a pártok, a modern képviseleti demokrácia egész valósága látszat, a tömegek megtévesztésére szolgáló fügefalevél: a dolgok valahol a hátsó szobákban, paravánok mögött dőlnek el, ahol a kevesek döntenek annak a sokaságnak sorsáról, amelyet a hazug sajtó segítségével az orránál fogva vezetnek.⁶

Bibó megközelítésének fontos sajátossága, hogy a saját koncepciója nélküli a gyanakvásnak és bizalmatlanságnak ezt az elemét. Nála egy jól működő társadalom éppenséggel a közembereknek az elitekbe vetett jogos bizalmán alapul. A bizalom alapja az, hogy ez az elit funkcióteljesítő elit.⁷ Bibónál az elitelmélet értékelmélettel kapcsolódik össze: Az elit hivatása hármas:

⁴ Magyarországon ennek Szekfű Gyula adott hangot a történeti Magyarország szét-hullásának légkörében írott *Három nemzedék*ben, amelyben a parlamentáris demokrácia – a mögötte álló liberalizmussal egyetemben – egyértelműen bünbakként jelenik meg: „Az angol liberalizmus unikum a maga nemében: történeti képződmény, nem idegen országból máról-holnapra odafútt növény; gyökerei századokra nyúlnak vissza az angol nép ősi etnikumába és történeti intézményeibe [...] Ma már világosan látjuk: nyugati és közép-európai államok parlamentárizmusa egész az orosz, török, perzsa parlamentekig idegen képződmény [...] A kontinensi parlamentek története nem kormányzástörténet, mint az angol, hanem krízistörténet, kríziséké, melyeknek nem egyszer áldozatul esik nemzet, állam és társadalom.” In: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1989. 86.

⁵ Walter Struve: *Elites Against Democracy. Leadership Ideals in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933* Princeton, Princeton University Press, 1973.

⁶ Ennek a mélyeséges bizalmatlanságnak klasszikus megfogalmazását Spengler adja, aki szerint: „... demokrácia és plutokrácia egyjelentésűek. Úgy viszonyulnak egymáshoz, mint szándék a valósághoz, elmélet a gyakorlathoz, ismeret az eredményhez. A kétségbeesett harcban, amelyet a világmegváltók és a szabadság megszállottjai a pénz hatalma ellen is folytatnak, az a tragikomikus, hogy ezzel éppen a pénz hatalmát erősítik ... a közvélemény szabadságához valójában hozzátartozik e vélemény kidolgozása is, ami pénzt igényel, a sajtószabadsághoz a sajtó tulajdona, ami szintén pénzkérdés, és a választójoghoz a választási harc, amely mindig is a pénzt biztosító igényeihez fog alkalmazkodni.” In: *A Nyugat alkonya II*. Fordították: Juhász Anikó, Csejtei Dezső, Simon Ferenc. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1994. 574.

⁷ „Mesebeszéd az, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert; az átlagember igényli a kiemelkedő ember vezető szerepét, igényli maga fölött a kiemelkedő embert. Az a panasz, hogy az átlagember utálja a kiemelkedő embert, olyan elitek, ill. magyarul szólva olyan oligarchiák száján szokott panaszként elhangzani, amelyek vagy funkciótlanak, vagy funkciójukat veszítették, vagy funkciójukat rosszul töltik be.” „Az európai társadalomfejlődés értelme.” In: *Bibó István: Válogatott tanulmányok III*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 106–107.

értékek és elvek teremtése, gondozása, illetve ezek közvetítése a társadalom számára. Bibónál az elitzserep alapvetően különbözik attól az osztálypozíciótól, amelyet a tulajdonhoz és a hatalomhoz fűződő viszony határoz meg. A politikai és gazdasági hatalom birtoklása, tehát egy sajátos szociológiai pozíció, a társadalomszerkezetben elfoglalt hely legfeljebb szükséges, ám nem elégséges feltétel: önmagában nem konstituál elitet. Ehhez még egy sajátos morális attitűdre is szükség van. Ennek a lényege az elvekkel szembeni elkötelezettség, az irántuk érzett felelősség. Az elitzserep ily módon történő definiálása mögött Bibónak az az élete végéig fenntartott meggyőződése húzódik meg, hogy az elit történelmi archetípusát a középkori klerikus-értelmiségben kell látnunk. Ezt a koncepciót három általa nagyra becsült és rá nagy hatást gyakorló szerző inspirálta: az egyik a szociológus Karl Mannheim volt, 1942-es *Diagnosis of our Time* című könyvével, a másik a történész Hajnal István, *Az újkor története* című munkájában kifejtett teóriájával, míg a harmadik inspirátor Németh László volt.

Az elitzserep Bibónál is elválaszthatatlan – Németh Lászlóhoz hasonlóan – az értelmiségi szereptől:⁸ mindkettőjüknél az erkölcsi felelősséggel végzett értékteremtés, értékörzés és közvetítés a lényeg, ami alapvetően különbözik a második világháború után Mills által kifejtett hatalmi elit (power elites) koncepciójától. Az élete végén, 1968-ban papírra vetett *Uchronia* fiktív valóságában a világot értékalapon irányító katolikus világegyház kormányzó elitjét Bibó a középkori klerikus-értelmiség képére formálja meg, egy olyan alternatív modernitás viszonyai között, amelyben – a valóságosan létező modernitással ellentétben – az univerzális keresztény értékrendszernek sikerült megőriznie érvényességét.

Az elitnek Bibónál a vezetéshez tekintélyre van szükség: a tekintély társadalompszichológiai jelenség,⁹ egy kölcsönviszony manifesztációja: ugyanúgy feltételezi az adott közösség bizalmát, mint a vezetők tényleges társadalmi teljesítményeit. A két tényező kölcsönösen erősíti egymást. Az értékelméleti dimenzió ott lép be a gondolatmenetbe, amikor Bibó tagadja, hogy a társadalmi szerepek elosztás levezethető lenne az érdekviszonyokból. A viszony fordított: a konkrétan létező érdek-struktúra mindig a társadalmi szerepek sajátos elosztásának a következménye.¹⁰ Ám, ha ez így van, nem kerülhető

⁸ „Az úr hűbéri-rendi jelenség, a középosztály kapitalista-osztálytársadalmi jelenség, az értelmiség örök emberi szerep.” „Értelmiség és szakszerűség.” In. *Bibó István: Válogatott tanulmányok II.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 515.

⁹ „Vezetés-követés. MIKSZ-előadásvázlata.” 1941. In. *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumokban.* Összeállította Huszár Tibor. Budapest, 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, 1995. 181.

¹⁰Uo. 181. o.

meg a kérdés: mi szabályozza a társadalmi szerepek elosztását egy adott közösség tagjai között. Bibó szerint a közösség értékfelfogása, illetve érték-képzetei; tehát a társadalmi értékek determinálják egy adott társadalom tagjainak érdekképzeteit, nem pedig fordítva: „Érdek csak fix elosztáshoz kapcsolódik. Ha ez megbillen, csak nyers előretörekvés van, kvantitatív primer érdekek, de társadalmi érdekelismerés és érdekkövetés nincs. *Előbb a rendező elv, aztán az érdek.* A rendező elvet nem osztályok hordozzák, hanem egyének találják ki. (...) Az emberek ön- és közértékelése nem érdek szerint megy, hanem az érdek alapul az értékelésen.”¹¹

Összefoglalva: Bibónál a funkcióteljesítő elitekkel szemben megnyilvánuló társadalmi bizalom az elitek számára alapvető fontosságú; a feladatát jól ellátó elitek önbizalmának – amely az elitfunkció ellátásának sine qua non-ja – ez az alapja. Ha egy elit már nem tölti be társadalmi szerepét kielégítően, akkor egy öngerjesztő folyamat indul be. A bizalomvesztést érzékelve az elit mindinkább elveszíti a funkció betöltéséhez szükséges magabiztosságot, ami viszont tovább gerjeszti a bizalomvesztés folyamatát. A folyamat vége az elit bukása; helyét át kell adnia másnak.

II. Bibó legitimációs teóriája tulajdonképpen az elitkonceptió adaptációja a politikai szférára. Ez összefügg Bibónak azzal az orientációváltásával, ami a harmincas évek második felében kezdődött és a második világháború éveiben fejeződött be, s amelynek során politikai gondolkodóvá formálódott. Ahogyan az előbbieken, itt említenünk kell egy szerzőt, akinek a munkássága döntő mértékben járult hozzá a bibói fordulathoz: ez pedig az olasz Guglielmo Ferrero, akivel – miután emigrált Mussolini fasiszta Olaszországból – Bibó 1934–35-ös genfi ösztöndíjas évében találkozott. Ferrero legitimációs teóriáját saját koncepciójába beépítve Bibó ráébredt arra, hogy a bizalomvesztés a politikum szférájában azért kiváltképpen veszélyes, mert egy olyan folyamatot indukál, amely a bizalomvesztéssel kezdődik, bizalmatlansággal folytatódik, s végül a vezetők és a vezetettek közötti kölcsönös bizalmatlanság a politikai hatalom és a társadalom közötti kölcsönös félelemben konkludál. Végül pedig a politikum keretei közül kilépve a mindennapi életet is megmérgezi. Az egzisztencialista jellegű félelem-motívum ezután mindvégig a bibói teória központi eleme marad.

A politikai hatalom úgy tudja megőrizni a polgárok bizalmát, ha tartja magát azon legitimitási elvekhez, amelyekben legitimitása gyökeredzik. Ezeknek az elveknek a meghamisítása, a velük való visszaélés óhatatlanul bizalomvesztéshez s végső soron a társadalomban jelenlevő félelemmenyiség növekedéséhez vezet. Márpedig Bibó messzemenően egyetért Ferreróval abban,

¹¹Uo. 183. o.

hogy a civilizáció a „bátorság iskolája”, vagyis ha történelmi léptékben egyáltalán lehetséges haladásról beszélni a politikai szférában, akkor az a bizalmatlanság és félelem intézményekkel megalapozott visszaszorítását jelenti.

A modern demokrácia politikai tere nem tud létezni bizonyos alapvető bizalom nélkül; a kompetitív pártpolitika szereplőinek bízniuk kell abban, hogy versenytársaik – hozzájuk hasonlóan – betartják a politikai versenynek a népszuverenitás elvére épülő szabályait.

Bibó teljes mértékben osztja mesterének osztja mesterének, Ferrerónak azon nézetét, mely szerint a modern demokrácia Akhilles-sarka ugyanaz mint, ami lényegét jelenti: ez pedig a választások nyomán folyamatosan újra és újra konfigurálódó többség-kisebbség viszony¹² A kompetitív pártrendszerre épülő politikai formának ugyanis van egy sajátos dinamikája, amelynek alapja egy centrifugális és egy centripetális erő egymásnak feszülése. Az egymást opponáló politikai oldalak közötti vetélkedés önmagában véve olyan centrifugális erő, amely potenciálisan magában rejtja a felbomlás lehetőségét. Bizonyos feltételek teljesülése esetén ez a lehetőség aktualizálódik: Bibó és kortársai számára természetesen Weimari demokrácia története példázza ezt a vészterhes lehetőséget. A kérdés: miként biztosítható, hogy a centripetális erő kerekedjék felül, vagyis a politikai verseny integratív tényezőként funkcionáljon? Ehhez mindenekelőtt olyan társadalompszichológiai környezetre van szükség, ahol a kölcsönös gyanakvás és gyűlölet helyett a kölcsönös bizalom elve motiválja a politikai játék szereplőinek lépéseit.

Hogy ez valóban így legyen több feltétel egyidejű teljesülésére van szükség. Csak akkor lehetséges valódi parlamentáris demokráciáról beszélni, ha ez bekövetkezik. Ha ezek a feltételek nem, vagy csak hiányosan teljesülnek, akkor az illető politikai rendszer formálisan ugyan demokrácia, ám éppen azok a tényezők hiányoznak, amely valóságossá és elevenné teszik a modern politikai demokráciát. Melyek ezek a szükséges és elégséges feltételek? A többségnek mindenekelőtt valódi többségnek kell lennie: ha egy csalással és hazugsággal kormányzó kisebbség önmagát többségnek tünteti föl, az a demokrácia végét jelenti. Másik alapvető feltétele a valódi demokráciának az, hogy a korrekt választásokon megszerzett többség mobil többség legyen, vagyis az ellenzéknek valós lehetőséggel bírjon a kormányra jutásra. Az előzőhöz hasonlóan nélkülözhetetlen feltétel továbbá az, hogy a többség elismerje azt, hogy az ellenzék hozzá hasonlóan a népszuverenitás legitim szerve. A harmadik sarkalatos feltétel azt mondja ki, hogy a mindenkor ellenzéknek a kormányzati többség tevékenységét jóhiszeműen kell kritizálnia, vagyis

¹² Guglielmo Ferrero: *Pouvoir. Les génies invisibles de la cite*. Paris, Librairie Plon. Les Petits-Fils de Plon et Norrit, 1945. 162.

tevékenységét nem szabad alárendelnie a 'szavazatszerzés mindenáron' elvének. Összefoglalva: többségnek és ellenzéknek kölcsönös lojalitással, és bizalommal kell viseltetnie egymás iránt, mert hiszen politikai ellenfelek, ám nem ellenségek. Kormány és ellenzék a népszuverenitás két egymást kiegészítő szerve.

III. A ferrerói koncepcióra épülő bibói legitimitási teória talán legfontosabb axiómája az a mondandóm harmadik részének alapját képező tétel, hogy a legitimitás eltorzítása, vagy meghamisítása a politikai hisztériához vezető út egyik lényeges állomása. A politikai hisztéria állapota persze nem azt jelenti, hogy mindenki folyamatosan sikoltozva rohogál az utcákon,¹³ de igenis jelenti egy adott politikai közösségnek a megoldandó problémákra adott inadekvát válaszait, végső soron a problémák megoldására való tartós képtelenséget. Olyan társadalompszichológiai konstelláció ez, amelyben sajátos módon keveredik bizalmatlanság és hiszékenység, csodavárás és csüggedt kiábrándulás. Bibó a probléma gyökerét a valósággal – a valóság itt egy adott politikai közösség külső környezetét jelenti – szembeni inadekvát viszony, amelyben először fellazulnak, aztán teljesen eltűnnek a valóságos, a lehetséges és a kívánatos dolgok szféráját egymástól elválasztó határok. Az akarat-metafizika a politikai cselekvés zsinórmértévé lesz: ha nagyon erősen akarunk valamit, akkor a kívánt dolog először lehetségesként tűnik fel, amelynek az akarat-metafizika jegyében végrehajtott cselekvés révén kell helyét elnyernie a valóságosan létező dolgok világában.

A külvilágban elszenvedett kudarcokban gyökerező, a félelmen, a gyanakvásón és a bizalmatlanságon alapuló kollektív közösségi attitűdök egy sajátos kulturális konstellációt eredményeznek. ezt nevezi Wolfgang Schivelbusch

¹³ „Mindeme személyek lelkivilágának, akik a közösség hisztérikus megnyilvánulásait akár politikai cselekvéssel, akár egyszerű elfogadással és helyesléssel kialakítják, a közösségi politikai állásfoglalás gyakran csupán egy területe, s maguk lehetnek igen ép lelkű, egészséges és szimpatikus emberek (...) Ezért hívságos és természetlen dolog a közösségi hisztériákat bizonyos megromlott lelkületű egyéneknek vagy csoportoknak, társadalmi osztályoknak és politikai hitvallások híveinek tulajdonítani és azon töprengeni, hogy ezek a beteg közösségnek hány százalékát teszik ki, s hogy lehetne ezeket a közösségből kiiktatni. ... A közösségi hisztéria ugyanis az egész közösség állapota, s hiába választjuk el a hisztéria látható hordozóit, ha közben a hisztéria feltételei és alaphelyzetei megmaradnak: a hisztéria kezdetén álló megrázkódtatások nem oldódnak fel, a hisztéria lényegét kitevő hamis helyzet nem oldódik meg. Hiába pusztítunk el minden «gonosz» embert, a hisztéria téveszméi és hamis reakciói békés családfőkben, hatgyermekes családnyákban, a légynek sem vétő szolid emberekben és nemes, magasztos, emelkedett szellemű egyénekben fognak tovább élni, s a közösség egy nemzedék alatt újból kitermeli a hisztéria örültjeit, hasznélvezőit és hóhérlégeit.” „Az európai egyensúlyról és békéről.” In. *Bibó István: Válogatott tanulmányok I.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 375-376.

német történész a *vereség kultúrájának*. Koncepciója számos ponton párhuzamosan fut Bibónak a politikai hisztériáról kifejtett nézeteivel. Jóllehet maga Bibó explicit módon nem használja ezt a fogalmat, de amikor a poszt-trianoni magyar politikai eliteket és a magyar társadalom kollektív tudatállapotait vizsgálja, ő maga is vereségek utáni helyzetből indul ki. Schivelbusch az 1918 utáni német, az 1871 utáni francia, illetve az 1865-ben elveszített polgárháború utáni amerikai Délen kialakult kulturális szituáció leírására vezeti be a fogalmat, s úgy találja, hogy a közöttük fennálló strukturális hasonlóság az elveszített háború sokkja által kiváltott közösségi traumára vezethető vissza.¹⁴ Schivelbusch alaptétele szerint a háborús vereségeket követő vesztes diszpozíció az emberi történelem visszatérő típushelyzete, ám ez különös jelentősége tesz szert a modernitás viszonyai között, az egalitárius tömeg-társadalmak korában, amikor az elszenvedett kollektív traumáknak nem csupán az elitek az elszenvedői, hanem ezek a közösség egészenek tudatállapotára rányomják a bélyegüket. Schivelbusch – hasonlóan Bibóhoz – a pszichanalízisből átvett fogalmakat használ, ám következtetései nem mindig esnek egybe a magyar gondolkodóéval.

A bibói életmű alapkérdése végeredményben az, hogy mi van akkor, ha a Schivelbusch által a vereség kultúrájaként definiált tünetegyüttes nem csupán átmeneti jelleggel határozza meg az illető közösség magatartás- és reagálásmódjait, hanem fixálódik, s az általa képviselt kulturális konstelláció olyan tartós kollektív pszichológiai struktúrákat hív életre, amelynek szorításából a közösség képtelen kiszabadulni. Bibó fő dilemmája az, hogy ez a végletes eltorzulás vajon *végleges*, ha úgy tetszik sorsszerű-e is egyben? A nemzeti karakter mibenlétével, az eltorzult magyar alkattal foglalkozó közismert eszmefuttatásaiban erre a kérdésre keresi a választ¹⁵. A közösségnek a valósággal szembeni adekvát viszonyát nézete szerint csak az aktuális feladatok megoldását célul kitűző közösségi cselekvés képes helyreállítani. ¹⁶ Bibó –

¹⁴ Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat. On National Trauma, Morning, and Recovery*. Transl. by Jefferson Chase. New York, Henry Holt and Company, 2003.

¹⁵ Ezt a problémát részletesen kidolgoztam *Modernitáskonceptiók a két világháború közötti magyar nemzetkarakterológiákban* című tanulmányomban, amelynek a Schivelbusch–Bibó párhuzamra vonatkozó gondolatmenetét itt felhasználom. A vonatkozó tanulmány ugyancsak a K104643-as számú OTKA-projekt keretében készült, s a jelenleg kiadás alatt álló, a Gondolat Kiadónál megjelenő kötetben lesz olvasható.

¹⁶ „Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya ..., hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevesységében, erőltetett igyekezetben és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló

alapvetően optimista gondolkodó lévén – elutasítja valamiféle történelmi fátum, vagy elkerülhetetlen sorsszerűség pesszimista eszméjét, s fő törekvése azoknak a lehetséges politikai terápiáknak a kidolgozása,¹⁷ amelyeknek alkalmazásával az illető közösség képes kilépni a politikai hisztéria zárt köréből, vagy – Schivelbusch terminusát használva – képes megszabadulni a vereség kultúrája által uralt, a félelmen, a bizalmatlanságon és a gyanakváson alapuló magatartási és reagálási sémáktól.

helyes feladatválasztásban és vállalásban, abban, hogy „a dolgot ömagát nézzük”, s azután „körmösen nyúlunk a magunk dolgához”, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondták.

Míndez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben, mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitörés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény.”
”Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem,” In. *Bibó István: Válogatott tanulmányok II.* 614–615.

¹⁷ Balog Iván joggal mutat rá, hogy Bibó önmagát a társadalmi-politikai terapeuta pozíciójában helyezte el: Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép-és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról.* című könyvében. Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 89.